

Truchlení

Během období smutku jsou pozůstalí tzv. rituálně znečištěni a musí čelit jistým omezením. Hlavní truchlící spí na zemi a nesmějí opouštět dům, s výjimkou výkonu jiných rituálů. Pozůstalí by v této době také neměli uklízet svůj dům a umývat se smějí pouze ve vodě bez použití mýdla. Muži se neholí a nestříhají. Období tohoto rituálního znečištění trvá obvykle 12 dní. Po 11. nebo 12. dnu uspořádá rodina zesnulého hostinu ve jménu zemřelého. Tato hostina má završit období rituálního znečištění. V 13. den po pohřbu pozůstalí přijímají almužnu od hostů, mužský člen rodiny zaznamenává hodnotu almužny, aby ji byl v budoucnu schopen vyrovnat. Během následujícího jednoho roku by se pozůstalí měli vyhnout větším oslavám, jako jsou svatby (Briant, Peck, 2009, s. 563). Co se týče projevu emocí, emotivně reagovat smějí pouze ženy. Není vhodné, aby muži ukazovali na veřejnosti svůj zármutek, proto by měli potlačit jakékoli projevy emocí. Proto by se pohřebních obřadů měli účastnit pouze muži.

Význam pohřebních rituálů v hinduismu

Pohřební obřady patří mezi nejdůležitější rituály hinduismu. Smrt zde tvoří nedílnou součást života a vykonání pohřebního obřadu má pro hinduisty hned několik významů. Vykonání obřadu je nejdůležitější předpoklad pro klidný odchod duše z těla a podmínka následného přesunu átmanu. Velký význam má také pro pozůstalé. Stejně jako ve všech ostatních náboženstvích, umožňuje pozůstalým poslední rozloučení se zemřelým a napomáhá jim vyrovnat se se ztrátou blízkého člověka. V neposlední řadě se pohřební rituály pořádají na počest zesnulého.

Smrt je v některých indických městech, zejména ve Váránasí, přítomna každý den 24 hodin denně. Setkáváme se s ní na ulicích, pohřební obřady jsou pořádány veřejně na břehu posvátné řeky. Jak říká encyklopedie smrti a umírání o Indii: *»Smrt uprostřed života«* (Kastenbau, 2003, s. 409). Indové smrt nevnímají jako úplný konec, ale také jako začátek něčeho nového. Ve srovnání se západoevropskou společností, kde je smrt mnohdy stále ještě tabuizovaným tématem, je velkým zážitkem navštívit některá indická města a setkat se se smrtí tváří v tvář. Pohřební rituál je v Indii prováděn stále tradičním způsobem a nejsou zde znát vlivy žádných jiných náboženských systémů, čímž se stává velmi zajímavým objektem zkoumání.

POHŘBÍVÁNÍ BEZ OBŘADU Z PERSPEKTIVY SOCIOLOGIE

Olga Nešporová

*»Po dlouhé silnici
černý průvod kráčí,
zde nejvíce líto je živých, kteří pro mrtvé pláčí.«*

Jiří Wolker

Smrt jako téma sociologie

Téma smrti bylo sociology dlouho opomíjené, s jedinou výjimkou, kterou bylo studium sebevražd. Ty se do pozornosti zájmu sociologů dostaly již na konci 19. století. Byly ovšem vnímány spíše jako anomálie a z této perspektivy byly také vysvětlovány jakožto důsledek nedostatečné sociální integrace (Durkheim, 1975; Masaryk, 1998). Běžné umírání a pohřbívání nebylo v sociologii tematizováno až do šedesátých let 20. století, kdy se smrt zvolna dostala do zájmu sociologů vlivem příbuzných oborů. Nejdůležitější ovlivnění vyšla z psychologie, kde si americká lékařka švýcarského původu Kübler-Rossová (1993) začala všimnout nevhodných podmínek pro umírající v nemocnicích. Dále pak ze sociální antropologie, která se smrti a pohřebním rituálům hojně věnovala při studiu exotických kultur. Právě britský sociální antropolog Gorer obrátil mezi prvními svoji pozornost při studiu smrti od cizích společností ke společnosti, ve které žil. V novinovém článku nazvaném *Pornografie smrti* tak mezi prvními upozornil na skrývání smrti v moderních společnostech (Gorer, 1955) a následně provedl i standardní kvantitativní sociologický výzkum zaměřený na umírání, truchlení a pohřební rituály v anglické společnosti (Gorer, 1965). Velký vliv na sociologii smrti měly i práce francouzského historika Arièse (1976; 2000), který se pokusil popsat kulturní vývoj vztahu ke smrti od starověku až po současný stav, tedy sedmdesátá léta 20. století.

Postupně tak přestali být lidé pro sociology nesmrtelnými. Za průkopníky sociologie smrti lze považovat již zmíněného Gorera (1965) a amerického sociologa Sudnowa (1967), který se na základě výzkumu v amerických nemocnicích věnoval především problematice umírání. Mimo jiné zaregistroval, že sociální smrt a fyzická smrt se často časově rozcházejí, respektive že sociální smrt předchází

smrt fyzickou. Z dalších autorů lze zmínit významného německého sociologa Eliase (1998), který rovněž upozorňoval na sociální izolaci umírajících a truchlících v moderních společnostech* i na chybějící společenské konvence (včetně vhodných jazykových obrátů), jak se chovat v interakci s pozůstalými.

O oboru sociologie smrti lze právem hovořit zhruba od devadesátých let 20. století, kdy již existovalo a vznikalo množství sociologických prací zabývajících se problematikou smrti, umírání, pohřbívání a truchlení (viz bibliografii Southard, 1991). Množství podnětných studií bylo publikováno ve dvou nejdůležitějších mezinárodních časopisech daného oboru. Těmi jsou americký časopis *Omega, Journal of Death and Dying*, který je sice více věnovaný psychologii, avšak zařazuje i práce sociologické, a novější britský časopis *Mortality, Promoting the Interdisciplinary Study of Death and Dying*, jehož redakční rada je z velké části složena ze sociologů, což se odráží i v náplni tohoto časopisu. Nejdůležitějšími autory současné britské školy sociologie smrti jsou pak Howarth (1996; 2007) a Walter (1991; 1999; 2002), které zde zmiňuji proto, že navazují na jejich poznatky a uplatňují podobný přístup. Bylo by ovšem možné jmenovat i mnohé další autory.

Přesto se z četných zahraničních prací sociologie smrti nedozvíme prakticky nic o fenoménu pohřbívání bez obřadu, které je ústředním námětem této kapitoly. Jedná se totiž o výjimečný jev, který se mimo Českou republiku prakticky nevyskytuje (s výjimkou některých oblastí bývalého východního Německa), a proto ani nebyl blíže popsán a interpretován. Stávající kapitola si tedy klade za cíl popsat současnou situaci a rozšíření pohřbívání bez obřadu v české společnosti, upozornit na možné příčiny tohoto stavu a naznačit jeho možná vysvětlení.

Vymezení pojmů

Sociologický přístup a pohled na pohřeb a pohřební obřady určuje i jejich základní funkci, kterou vnímá jako sociální zveřejnění smrti. Pozůstalí v průběhu pohřebních obřadů (i dalších přechodových rituálů) přejímají, zakoušejí a prožívají novou roli (vdovy, vdovce atd.), která je tak jednoznačně oznamována jejich sociálnímu okolí, které se obřadů rovněž účastní. Český sociolog Alan vymezil pohřeb jako primárně sociální záležitost, která je »výrazem uznání a ocenění života člověka, který zemřel« (Alan, 1989, s. 403–404). Při pohřbu člověk, který zemřel, umírá jakoby podruhé, tentokrát pro ostatní, kteří berou na vědomí jeho odchod, hodnotí jeho život a současně budují sociální charakter památky a pietního vztahu k mrtvému, který prodlužuje jeho život za hranice smrti (tamtéž, s. 404).

* Jeho popis byl založen spíše na osobní zkušenosti než na konkrétních výzkumech. Elias referoval především o německé společnosti osmdesátých let 20. století, podobná situace však panovala i v mnohých dalších evropských zemích.

Pohřbení mrtvého těla bez jakýchkoliv doprovodných pohřebních obřadů je z historického hlediska poměrně vzácným jevem. Tímto způsobem byli v minulosti pohřbíváni cizinci, zločinci a dále bezvěrci, respektive jinověrci. Dále se k němu přistupovalo v době moru a válek, kdy bylo potřeba rychle pohřbít velké množství těl. V době míru a prosperity se jedná o poměrně unikátní záležitost.

Pohřbením bez obřadu rozumím pohřbení mrtvého těla bez jakýchkoliv doprovodných pohřebních obřadů, ať již náboženských či sekulárních. V tomto pojetí přitom nemusí být obřady nezbytně zajišťovány pohřební službou, pozůstalí si je mohou organizovat i nezávisle na ní. Ze sociologického hlediska je však nezbytné, aby tyto obřady měly určitý společenský rozměr, tj. měly by být kolektivní, a tedy by se jich měli účastnit minimálně dva pozůstalí. Termíny pohřební rituály nebo pohřební obřady vnímám jako synonyma a chápu je jako nadřazené pojmy pro celý soubor jednotlivých rituálů a zvyků, které se vážou k umírání, mrtvému tělu, pohřbu a truchlení.

Pojem pohřeb používám jako obecný pojem pro označení pohřebního obřadu konaného v souvislosti s uložením mrtvého těla do země nebo i za účelem posledního rozloučení se zesnulým před kremací, případně hromadného rozloučení při uložení popela. Pohřbem tedy rozumím ritualizované kolektivní jednání pozůstalých, při kterém se loučí se zesnulým, nehledě na to, zda podstoupí kremaci, nebo je uložen do země. Za nezbytný aspekt pohřbu považuji průběh určitého ceremoniálu, ať již je jeho forma jakákoliv. Záměrně proto nepoužívám termín »pohřeb bez obřadu«, který vnímám jako kontradikci. Namísto toho hovořím o pohřbení bez obřadu či pohřbívání bez obřadu. Prostou identifikaci těla před kremací nepovažuji za pohřební obřad, naproti tomu za pohřební obřad považuji i privátní společnou hostinu pozůstalých uskutečněnou za účelem rozloučení s mrtvým, a to i v případě, že jeho tělo ani ostatky nejsou přítomné. Klíčový je tedy kolektivní charakter daného jednání a účel, který mu aktéři přisuzují.

V tomto pojetí se termín pohřeb/pohřební obřad může vztahovat i na tzv. »poslední rozloučení v úzkém kruhu rodinném« konaná ve smuteční síni, na hřbitově či jinde. Jedná se o kolektivní akt a vyloučení veřejnosti tak sice činí z veřejného pohřbu pohřeb soukromý, nicméně stále se ještě jedná o pohřeb. Naproti tomu situace, o kterých je dnes často referováno jako o »sociálních pohřbech« (viz Kotrlý 2012) za pohřby nepovažuji, neboť zde sociální aspekt i obřad chybí. Tělo je pracovníky pohřební služby uloženo do rakve, spáleno v krematoriu a po roce či později jsou zpopelněné ostatky uloženy do společného hrobu nebo rozptýleny na hřbitově.

Frekvence pohřbívání bez obřadu či s obřadem

Přestože média v posledních letech často upozorňují na výrazný nárůst praxe pohřbívání bez obřadu, přesná data chybí. Ochota pohřebních ústavů poskytovat data je malá, přesto se mi podařilo získat přesné údaje ze sedmi pohřebních ústa-

vů a kvalifikované odhady od vedoucích dalších pěti pohřebních organizací umístěných v různých místech ČR.* Tyto údaje sice poskytují jen přibližný obraz, protože nezachycují případně konané pohřební obřady organizované pozůstalými mimo pohřební služby, ale podávají celkem plastický obraz o tom, jak je pohřbívání bez obřadu rozšířené (obr. 18.). Zdá se, že množství pohřebních obřadů organizovaných nezávisle na pohřebních službách je v české společnosti poměrně malé. Dle odhadů pracovníků pohřebních služeb se může jednat zhruba o pět procent případů z těch, kde si pozůstalí obřad neobjednali u pohřební služby. Dle mého soudu založeného na dlouhodobém terénním výzkumu nebude tento podíl aktuálně vyšší než deset procent. Lze tedy konstatovat, že pouze zhruba pro každého desátého mrtvého, jehož tělo je pohřební službou bez obřadu spáleno, zorganizují pozůstalí nějaký jiný kolektivní pohřební obřad.

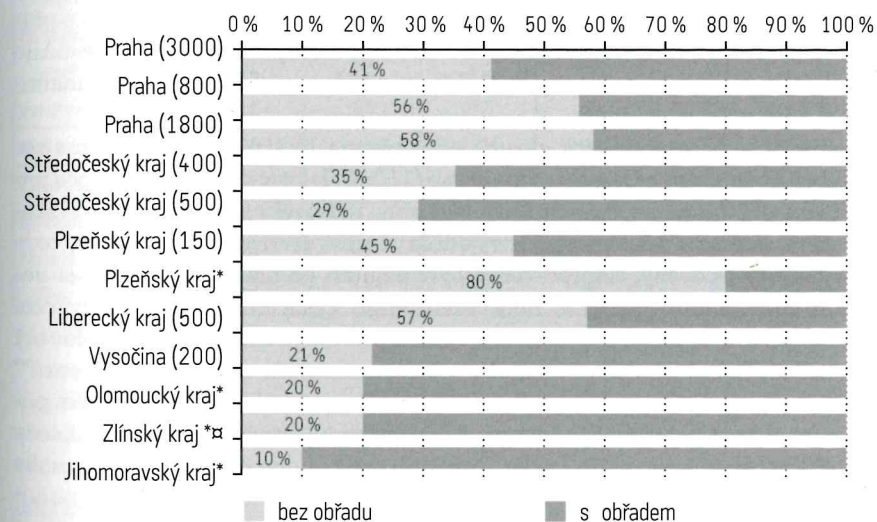
Pohřbívání bez obřadu je mnohem více rozšířené v Čechách než na Moravě. A v rámci jednotlivých lokalit jsou dále jasné rozdíly, které plynou z charakteru obyvatelstva i podílu venkovských komunit v rámci dané oblasti. Při posuzování rozdílu uvnitř daných lokalit platí, že bezobřadové pohřbívání je četnější ve velkých a větších městech (Nešporová, 2013). Neznamena to však, že by se pohřbívání bez obřadu ve vesnickém prostředí nevyskytovalo. Zvláště v oblastech s vysokým podílem pohřbení bez obřadu není nijak výjimečné, když je bez obřadu spálen i člověk žijící na vesnici či v malém městě.

Data ze tří velkých pražských pohřebních ústavů naznačují, že zhruba polovina mrtvých pohřbíváných v Praze je pohřbena, respektive spálena bez pohřebního obřadu zajišťovaného pohřební službou (obr. 18.). Ve Středočeském kraji je pak situace poněkud jiná, podíl pohřbívání bez obřadu je tam nižší. Ve dvou pohřebních firmách působících na různých místech Středočeského kraje byl v letech 2010 a 2011 pohřben bez obřadu zhruba každý třetí zesnulý (35 % resp. 29 %).

Nejvyšší podíl pohřbených bez obřadu byl zjištěn v Plzeňském kraji v lokalitě s významným podílem nového osídlení po druhé světové válce a zároveň lokalitě s nízkým podílem věřících (obr. 18.). Zde byly v roce 2010 bez obřadu pohřbeny čtyři pětiny zesnulých (80 %), což je neobyčejně vysoký podíl. V daném městě se zhruba 15 000 obyvateli ovšem zároveň chybí obřadní síň, což patrně přispívá k vysokému podílu pohřbů bez obřadu. V jiné menší firmě sídlící v odlišné lokalitě Plzeňského kraje byl zjištěný podíl pohřbených bez obřadu výrazně nižší, činil 45 %. Poměrně vysoký podíl pohřbívání bez obřadu byl rovněž zjištěn v severních Čechách, kde soukromá pohřební firma v roce 2010 pořádala pohřební obřad pro méně než každého druhého pohřbíváného. Podíl počtu pohřbení bez obřadu zde činil 57 %. Firma přitom sice sídlila ve velkém městě Libereckého kraje, ale měla několik poboček i v menších okolních městech a pochopitelně pohřbívala i zesnulé z četných přilehlých vesnic.

* Za poskytnuté údaje pracovníkům pohřebních služeb velice děkuji. Z důvodu zachování anonymity záměrně neuvádím sídla organizací.

Situace na pomezí Čech a Moravy a zejména na Moravě je v porovnání s uvedenými daty výrazně příznivější ve prospěch vysokého podílu konaných pohřebních obřadů a jen menšiny případů, kdy jsou zesnulí spáleni bez obřadu.* Ve vybraných pohřebních službách, které poskytly údaje, byl bez obřadu pohřbíván maximálně každý pátý zesnulý (obr. 18.). Tato horní hranice byla dosažena v pohřebních organizacích působících v kraji Vysočina a v Olomouckém kraji. Naproti tomu ve Zlínském kraji a v Jihomoravském kraji byla ještě nižší, bez obřadu zde byl v roce 2010 pohřben zhruba každý desátý zesnulý. Uvedených 20 % v případě firmy působící ve Zlínském kraji totiž zahrnuje i případy, kde se obřad odehrál v úzkém kruhu rodinném. Dle klasifikace majitele této pohřební služby to tedy nebyl náležitý pohřební obřad, když nebyl přístupný veřejnosti, chyběl

Zdroj: terénní výzkum autorky, data za roky 2010 či 2011.

Každý řádek grafu obsahuje data z jedné pohřební organizace v uvedeném kraji. Čísla v závorce za krajem udávají přibližný počet pohřbených danou firmou za rok.

* jedná se o odhad

** mezi pohřbení bez obřadu jsou v tomto případě započítány i obřady konané v úzkém kruhu rodinném

Pozn.: Data za rok 2010 pocházejí z následujících lokalit: Středočeský kraj (400), Plzeňský kraj, Liberecký kraj (500), Vysočina (200), Olomoucký kraj, Zlínský kraj, Jihomoravský kraj; data za rok 2011 byla získána z lokalit: Praha (3000), Praha (800), Praha (1800), Středočeský kraj (500), Plzeňský kraj (150)

Obr. 18. Podíly počtu pohřbení bez obřadu a s obřadem ve vybraných pohřebních firmách

* Pohřbívání bez obřadu se týká pouze kremací, inhumace vždy doprovází nějaký obřad.

na něm řečník a hudba byla pouze reprodukována. Proto tyto případy řadil mezi »bezobřadovky«, tedy pohřbení bez obřadu. V české části republiky jsou naopak takové minimalizované obřady pořádané pro »úzký kruh rodinný« v mnohých lokalitách naprosto běžné.*

Vzhledem k neexistenci statistik o pohřebních obřadech jsou velmi cenná data z kvantitativního sociologického šetření *International Social Survey Programme (ISSP)*, který byl v roce 2008 zaměřen na oblast náboženství, a podařilo se mi do něj začlenit otázku o preferenci typu pohřebního obřadu. Rozhovor vedený podle dotazníku obsahoval otázku »Kdybyste zemřel/a, jaký typ pohřbu byste si přál/a?« Respondent/ka byl vyzván, aby vybral jednu ze čtyř možných odpovědí: »církevní obřad, sekulární obřad (občanský pohřeb), pohřeb bez obřadu, je mi to jedno«. Případně mohl tazatel/ka označit odpovědi »neumím vybrat« nebo »bez odpovědi«, aktivně však tyto možnosti neměl nabízet. Přestože se jednalo o přání, která nemusí být v konečném důsledku naplněna, vykazují zjištěné údaje velmi zajímavé informace o regionálních rozdílech v preferencích respondentů (tab. 11.).

Nejvyšší podíl respondentů, zhruba jedna třetina, by si přála být pohřbena bez obřadu v Plzeňském a Ústeckém kraji (tab. 11.). Dále byly vysoké preference pro pohřbení bez obřadu v krajích Karlovarském, Královéhradeckém a Moravskoslezském, kde se v jeho prospěch vyjádřila zhruba čtvrtina respondentů, tedy každý čtvrtý oslovený. Naproti tomu byly nejnižší podíly osob přejících si pohřbení bez obřadu zjištěny v Jihočeském kraji, Vysočině a v Jihomoravském a Zlínském kraji. Tam si pohřbení bez obřadu přál zhruba každý desátý oslovený respondent (tab. 11.). Pokud vezmeme v úvahu, že zhruba třetinu respondentů** bylo jedno, zda budou pohřbeni bez obřadu nebo s církevním či sekulárním pohřebním obřadem, je pravděpodobné, že reálné podíly všech typů pohřbení, tedy i pohřbení bez obřadu, budou vyšší. Pozůstalí totiž budou muset pro dané osoby nějaký způsob zvolit.

Faktory působící ve prospěch pohřbívání bez obřadu

Za pohřbíváním bez obřadu stojí nepochybně mnoho faktorů, jejichž kumulace právě v českém případě vedla k tomu, že se významná část pozůstalých rozhodne neuspořádat pro svého blízkého žádný pohřební obřad. Tyto faktory lze rozdělit do několika skupin: sociální, sociodemografické, psychologické, sociokultur-

* Ve zkoumaných českých pohřebních ústavech byla naopak spíše výjimkou živá hudba, pohřební obřady konané pouze pro úzký kruh pozůstalých se konaly poměrně často, a stejně tak nebyla nijak výjimečná absence proslouvu.

** Nejčastěji se sice jednalo o respondenty mladších věkových kategorií, ale mezi nevyhraněnými respondenty byli i lidé starší.

Tab. 11. Regionální rozdíly v preferencích pohřebních obřadů (v %)

Region (kraj)	preferovaný pohřební obřad					N
	pohřbení bez obřadu	sekulární obřad	církevní obřad	je mi to jedno	neumím vybrat	
Praha	16	33	13	31	7	180
Středočeský kraj	19	24	15	31	10	166
Jihočeský kraj	4	33	31	30	2	91
Plzeňský kraj	37	15	9	35	4	79
Karlovarský kraj	24	27	9	40	0	45
Ústecký kraj	31	27	4	37	1	118
Liberecký kraj	19	18	16	28	19	57
Pardubický kraj	14	32	25	24	6	72
Královéhradecký kraj	26	20	19	35	0	80
Vysočina	11	31	32	24	1	74
Jihomoravský kraj	13	20	33	32	2	166
Zlínský kraj	13	26	41	18	2	85
Olomoucký kraj	14	26	14	30	17	88
Moravskoslezský kraj	25	25	18	29	3	177
celkem	19	26	20	30	5	1478

Data: ISSP 2008.

ni a ekonomické. Všechny typy faktorů se navíc mohou uplatnit ve dvou explanačních rovinách – aktérské a analytické.*

Sociální faktory

Sociální faktory lze rozdělit na celospolečenské a rodinné. Na celospolečenské úrovni došlo zejména v některých oblastech k tomu, že se pohřební obřady privatizovaly, tj. uzavřely se přístupu širší veřejnosti a staly se často pouze rodinnou záležitostí. Zejména v české části republiky se namísto veřejně přístupného pohřbu velmi často koná pouze »rozloučení v úzkém kruhu rodinném«.** Míra akceptace neveřejného konání pohřebního obřadu, respektive běžné konání obřadu pouze pro zvané, tj. nejužší rodinu a nejbližší přátele zesnulého, je v české společ-

* Ve shodě s interpretativní sociologií Holého a Stuchlíka (1981) považují obě roviny za důležité, proto pojednávám jak o tzv. *folk models*, tedy aktérských výkladech, tak také o *anthropological/sociological/psychological models*, tedy analytických nebo interpretativních konstruktech, které jsou na nich založeny.

** V některých případech může být tímto termínem užitým na smutečním oznámení zastírán fakt, že se žádný pohřební obřad nekoná.

nosti velmi vysoká. Souvisí to nepochybně s dalšími trendy pozdní modernity, která je specifická právě nárůstem individualizace (členů) společnosti (Beck, 2004; Singly, 1999; Bauman 2004). Ta se vyznačuje poklesem sociální provázanosti jedinců. Význam lokálních komunit pro většinu lidí poklesl ruku v ruce s úpadkem počtu kolektivních aktivit konaných v rámci určitých společenství či skupin, včetně kolektivních obřadů, pohřební nevyjímaje.*

Smrt se výrazně privatizovala a též pohřební obřady se stále častěji stávají pouze rodinnou záležitostí uzavřenou přístupem širší veřejnosti. Sociální tlak působící ve prospěch uspořádání veřejného pohřbu tedy značně ustoupil. A sociální kontrola nad tím, zda se koná pohřební obřad alespoň v úzkém kruhu rodinném, prakticky chybí. Jak jsem zjistila při výzkumu v pohřebních službách, sociální závaznost konání veřejného pohřebního obřadu přetrvávala již pouze na jižní Moravě, případně v některých dalších venkovských lokalitách se stálou populací (oblast střední a východní Moravy, Vysočina, jižní Čechy). Širší sociální okolí tak vlastně nerozliší, ani se o to často nesnaží, zda se konal pohřební obřad pro úzký okruh pozvaných, nebo se žádný obřad nekonal.

Sociální aspekt může hrát roli i na nižší společenské úrovni, a sice na úrovni rodiny. Pohřbívání a péče o hroby jsou považovány především za rodinnou záležitost. Některí pracovníci pohřebních služeb v oblastech s vyšší koncentrací bezobřadového pohřbívání zaznamenali, že za nekonáním pohřebního obřadu mohou v některých případech stát špatné vztahy v rámci rodiny. Odpovídaly by tomu i trendy popisované sociology rodiny, a sice rozvolnění širších rodinných vazeb a větší důraz na nukleární rodinu (rodiče a děti) ve druhé polovině 20. století, ale posléze zároveň i narušení užších rodinných vazeb v posledních desetiletích (vysoká rozvodovost, nesezdaná soužití) (Singly, 1999; Sullerotová, 1998). Pro některé pozůstalé tak mohou být neshody v rámci rodiny důvodem, proč neuspořádat pohřební obřad. Vyhnou se tak setkání s některými příbuznými, které nechtějí potkat. Nepozvat je na konaný pohřební obřad by mohlo být důvodem k prohloubení sporu, pokud ovšem žádný pohřeb není, nemusí se nejbližší pozůstalí rozhodovat, koho pozvat a koho ne.

Další vysvětlení lze nalézt v malém důrazu na budování sociální identity prostřednictvím pohřbu. To platí jak pro blízké pozůstalé, jejichž nový status je ostatním oznamován jiným způsobem. Typicky prostřednictvím smutečních oznámení (parte) zasílaných poštou nebo vyvěšených na veřejně přístupném místě. Platí to ovšem taktéž pro zesnulé. Pohřeb může být v sekulární společnosti prostředkem k retrospektivnímu budování identity (Davies, 2007). Je při něm připomenuta osobnost zesnulého, jeho zásluhy, činy, je mu vyjádřena pocta a vý-

* Oproti tomu narostl počet kolektivních akcí, jejichž účastníci se vzájemně neznají, ale vyhledávají společné prožitky (například koncerty, sledování sportovních utkání atd.). Mezi ty lze zařadit i masové vzpomínkové akce, kdy po tragické smrti známých osobnosti lidé přinášejí na veřejná místa květiny, svíčky a další věci k uctění památky zemřelých.

prava pohřbu (průběh obřadu i další symboly jako květiny, rakev, uspořádání a výzdoba místnosti, počet účastníků atd.) může významným způsobem poukazovat na význam zesnulého ve společnosti či společenství. Zpětně se tak buduje jeho sociální identita. Tuto možnost zpětného budování identity však v současné České republice využívají jen někteří.* Zdá se, že důraz na přítomnost a aktuální život je pro mnohé osoby důležitější než odkaz k životu minulému, konaný prostřednictvím pohřebního obřadu.

Sociodemografické faktory

Důležitým sociodemografickým faktorem hodným zmínění je prodlužující se délka lidského života. Střední délka života** při narození činila v roce 2010 v české populaci 81 let pro ženy a 74 let pro muže (ČSÚ 2011). Dlouhověkost má různé dopady, včetně toho, že často přináší sociální izolaci seniorů v posledních letech života (Elias, 1998; Sudnow, 1967). S vysokým věkem dožití souvisí i skutečnost, že většinou žije jen málo vrstevníků a ještě méně takových, kteří by byli vzhledem ke svému zdravotnímu stavu schopni pohřeb navštívit. Umírají ponejvíce důchodci, takže okruh možných účastníků pohřbu je dále zmenšen o pracovní kolegy. Sociální izolace před smrtí a během umírání tak v jistém smyslu přirozeně pokračuje i po smrti v podobě nekonání kolektivního pohřebního obřadu.

Psychické faktory

Informátoři, kteří se rozhodli neuspořádat pohřební obřad pro své blízké, zmiňovali především velké psychické zatížení, které by pro ně pohřební obřad údajně znamenal. Neuspořádání pohřebního obřadu bylo aktéry interpretováno jako strategie vyhnouti se silným emocím a vzpomínkám na zesnulého, které by podle jejich soudu byly evokovány během kolektivního pohřebního obřadu. Faktor psychický tak pro ně byl (alespoň rétoricky) jednoznačně důležitější než faktor ekonomický. Informátorka, která pro svoji matku (zesnulou zhruba v padesáti letech na rakovinu) pohřební obřad nezajistila, popisovala svoji zkušenost následovně:

»Zažila jsem pohřeb, který jsme udělali u mé mámy, že jsme ji nechali spálit bez obřadu. A potom jsme šli jenom tu urnu uložit. Protože jsme neměli sílu na to, abychom dělali nějakou sešlost a tam to probírali s lidmi. My jsme to nedokázali... Protože to bylo pro nás hrozně těžké, všichni jsme byli z toho, co se stalo, tak psychicky na dně, že jsme byli rádi, že jsme vůbec vyřídili takové ty formality. A vím, samo-

* Dobře zvládnutá byla například při pohřebních obřadech a dalších vzpomínkových akcích na bývalého prezidenta Václava Havla († 2011).

** Střední délka života (též naděje dožití) při narození udává předpokládanou průměrnou délku života za předpokladu, že zůstanou zachovány stávající úmrtnostní poměry.

zřejmě, že nám to spousta lidí zazlivalo, že se nemohli rozloučit, ale my jsme na to neměli vlastně ani peníze a hlavně jsme na to neměli odvahu. My jsme věděli, že bychom se tam sespypali všichni a v podstatě jsme byli tři sourozenci a takhle jsme se domluvili, že to takhle bude. Takže jsme nevěděli, kdy ji spálili, ale přišlo nám oznámení a já a sestra jsme si došly pro urnu a tam jsme teda nechaly toho hrobníka, aby tu urnu uložil na hřbitově... Takže tam jsme ji uložili, no a pak jsme šly se sestrou do cukrárny na kafe. Povídalý jsme si o tom ještě a ještě jsme si říkaly, že se nám ten hřbitov nelíbí. No a to bylo naše rozloučení. My jsme se s ní rozloučili v podstatě každý sám a v duchu.» (Markéta, masérka)

Z uvedené citace je zřejmé, že pozůstalí sice ještě částečně vnímali určitý tlak sociálního okolí na původní praxi konání pohřbu (i proto, že zesnulá byla ještě aktivní, pracovala a měla mnoho známých), nicméně pro ně již nebyl tolik důležitý, a rozhodli se přednostně spíše na základě vlastního vědomí a aktuálního psychologického stavu.

Analytické interpretace nekonání pohřebních obřadů zohledňují širší kontext dané situace. Významným psychologickým faktorem působícím ve prospěch rozhodnutí nepořádat žádný pohřební obřad je nepochybně skutečnost, že podoby současných (sekulárních) obřadů neuspokojují psychologické potřeby pozůstalých. Smysl sekulárních pohřebních obřadů zavedených za komunismu, kdy byla vyzdvižována osobnost mrtvého a jeho práce pro socialistickou společnost (Nešporová, 2007, 2013), se vytratil. Tradiční křesťanské obřady se pak konají málo vinou nízkého zastoupení aktivních věřících ve společnosti, která je navíc zasazená značnými proticírkevními tendencemi. A nové formy sekulárních obřadů, na jejichž přípravě a realizaci by se více podíleli pozůstalí, což by jim dodávalo na smysluplnosti, se v českém prostředí doposud nerozšířily. Mohlo by jít například o personalizované obřady »šité na míru« osobnosti a požadavkům pohřbívaného a pozůstalých, které se rozšiřují v zahraničí (viz například Walter, 1990; Willson, 1990; Wienrich, Speyer, 2003).

Na aktérské úrovni navíc prakticky chybělo (především mezi nevěřícími) ocenění pohřebních obřadů jakožto vyjádření podpory nejbližším pozůstalým, obvyklý byl spíše opak. V reálné praxi se to projevovalo i odmítáním kondolování po skončení obřadu či právě konáním soukromých (tj. nevěřejných) pohřebních obřadů. Nedostatečné ocenění podpory sociálního okolí během pohřebního obřadu i samotného pohřebního obřadu pro psychologický stav pozůstalých je velmi důležitým aspektem, který v praxi nepochybně velmi přispívá k tomu, že se pozůstalí rozhodnou žádný pohřební obřad nekonat. K tomu patrně přispívá i skutečnost, že pohřební ústavy působící v České republice se z různých důvodů nesaží svým klientům cíleně poskytovat emocionální podporu. Tu ostatně většina pracovníků pohřebních služeb, se kterými jsem hovořila, ani nevnímala jako důležitou součást svých služeb a mnozí ji ani nepovažovali za významnou charakte-

ristiku pohřebního obřadu. Na rozdíl od pracovníků pohřebních služeb jinde ve světě.*

Ekonomické faktory

Ekonomické faktory, respektive vysoká nákladnost pohřbů, byly často zmiňovány nejen v rozhovorech s informátory, ale jejich role bývá vyzdvižována i v médiích, případně v odborné literatuře (Haškovcová, 2000, s. 94). Nepochybně však nejsou jediným a ani nejdůležitějším faktorem, který nekonání pohřebních obřadů způsobuje.

Už proto ne, že ceny pohřbů nejsou v ČR oproti jiným zemím, v poměru k platům, nijak výrazně vyšší, spíše naopak.** Podobné (relativně nízké) finanční náklady na pohřeb, tedy zhruba tři čtvrtiny průměrné měsíční mzdy, jsou běžné například ve Velké Británii (Walter, 1990, s. 78; Wienrich, Speyer, 2003, s. 84). Jak ovšem zdůrazňuje Walter, obavy z vysokých cen pohřbů, značně rozšířené i v Británii, nesouvisí s jejich reálnou cenou. V mnohých společnostech byly a jsou na pohřby běžně vynakládány mnohem vyšší částky bez toho, aby se nad tím někdo pozastavoval. Někdy dokonce platí, že chudší skupiny společnosti naopak pořádají nákladnější pohřby (Walter, 1990, s. 75–88). V českém prostředí jsou takovým případem Romové, ale určitě by se našly i další příklady. Ve Spojených státech amerických jsou naproti tomu výdaje za pohřeb často velmi vysoké. U běžných rodin se může jednat o třetí největší výdaj v životě po koupi domu a auta (Mitford, 2000, s. 25),*** aniž by to ovšem vedlo ke zrušení pohřebních obřadů.

Dalším argumentem oslabujícím roli ekonomických faktorů je fakt, že starší lidé mají často peníze na pohřeb naspořené. Pak ovšem záleží na dědicích, jak tyto úspory využijí. V současné české společnosti pak dochází k tomu, že mnozí pozůstalí je raději utratí jinak.

Sociokulturní faktory

Velmi významnou úlohu dále hraje vysoká míra sekularizace české společnosti, což je zřejmé z faktu, že v oblastech s vyšší religiozitou je podíl pohřbení s obřa-

* Emocionální podpora byla pozůstalým tradičně poskytována církevní komunitou, v sekularizovaných společnostech ji na sebe mnohdy převzaly právě pohřební organizace (viz například Schäfer 2007; Venbrux, Peelen a Altena 2009; Walter 1990).

** Kolem roku 2010 se běžná cena za pohřbení s obřadem (kremací či uložením do země) pohybovala zhruba mezi 14 až 25 tisíci Kč (nepočítaje náklady na hrob, uložení urny na hřbitově). Průměrná mzda přitom činila v roce 2010 zhruba 23 tisíc Kč. Samozřejmě bylo možné za pohřbení utratit i o desetitisíce více, pokud byla zvolena např. luxusní rakev či drahá květinová výzdoba atd.

*** Mitford (americká novinářka a politická aktivistka anglického původu) kritizovala zbytečně drahé pohřební služby v USA již od šedesátých let 20. století (Mitford, 2000).

dem vyšší v porovnání s výrazně sekularizovanými regiony. Jen menšina lidí dnes volí církevní pohřební obřady a nevěřícím je častěji jedno, zda a jaký pohřební obřad se pro ně bude konat. Jednoduché sekulární pohřební obřady, které se mohutně rozšířily v době komunistické vlády, se však od politického převratu konají stále méně často. Mnohé osoby (ať již ve stavu plánování vlastního pohřbívání nebo jako pozůstalí rozhodující se ohledně pohřbení blízkého) vnímají jako relevantnější variantu nepořádat žádný obřad. Důvod pro to jistě není jediný, stejně jako nejde pouze o důsledek sekularizace, jak naznačuje skutečnost, že v jiných sekularizovaných státech se pohřební obřady stále konají, navíc většinou dokonce církevní.*

V české společnosti lidé jen výjimečně věří, že by vykonání pohřebního obřadu mohlo nějak ovlivnit posmrtnou existenci zesnulého, jak tomu bylo dle mnohých náboženských představ. Zdá se rovněž, že přibývá počet osob, které již nepocítují jako závazek či povinnost uspořádat pohřební obřad pro pozůstalé nebo jako vyjádření úcty k zesnulému. Důsledkem toho je nárůst případů, kdy pohřební obřad zcela absentuje.

Všechny zmíněné faktory v praxi působí dohromady a vzájemně se posilují. Vysoká míra sekularizace a ztráta tradičních zvyků a hodnotových (primárně náboženských) rámců k absenci pohřebních obřadů sice napomohla, nicméně je rozhodně nelze považovat za jedinou příčinu stávajícího stavu. Pokud by poptávka po obřadech přetrvala, lze se domnívat, že by se vytvořily jejich jiné formy. A je možné, že se již tvoří. Nemusí se nezbytně jednat o společné fyzické setkání u mrtvého těla, to může být funkčně nahrazeno jinou formou setkání a sociální komunikace. Zdá se, že do budoucna a pro mladší generace to může být například sdílením vzpomínek na zesnulého prostřednictvím elektronických systémů.

Závěr

Co o české společnosti vypovídá vysoký podíl pohřbení bez obřadu? Je zřejmé, že svědčí o poměrně velkých proměnách společnosti, jejich tradic a hodnot. Další vysvětlení však již nejsou tak jednoznačná a mohou si dokonce i odporovat. To souvisí s tím, že ani zdroj tohoto stavu není jediný, ale jak bylo ukázáno, spolupodílí se na něm více faktorů.

Prosté spálení těla bez jakýchkoliv dalších okázalostí a obřadů může být ve vztahu k minulým tradicím interpretováno poměrně negativně. Lze je vnímat jako jasnou neúctu k životu, tedy neúctu k životu a osobě daného zesnulého. Sku-

* Přestože ve většině zemí Evropy existuje legální možnost uspořádání plně sekulárního pohřbu, volba tohoto způsobu zůstává nadále spíše výjimečná, i když pomalu roste (Davies, 2000). Například ve Velké Británii se namísto náboženského obřadu na přelomu druhého a třetího tisíciletí konalo ročně zhruba 4000 civilních humanistických pohřebních obřadů, z čehož lze odvodit, že s nenáboženským obřadem zde bylo pohřbeno asi 0,5% zemřelých (Davies, 2002, s. 215, 227).

tečnost, že pozůstalí neuspořádali v souvislosti s pohřbením žádný pohřební obřad, lze vyložit jako výraz toho, že nechtějí nebo nevidí důvod, proč by měli tímto způsobem oceňovat život zesnulého nebo mu prokazovat úctu.

Stejnou skutečnost lze ovšem vykládat i poněkud odlišným (byť do jisté míry spojitým) způsobem, a sice jako důraz na život. V tomto případě však na život aktuální, reálný a skutečný. Z této pozice tedy není třeba zabývat se mrtvými a jejich minulostí či budoucností, klíčový akcent je kladen na přítomnost a živé členy společnosti. Ten, kdo zemře, se stává nedůležitým.

Ze sociologického hlediska lze nekonání pohřebních obřadů vykládat spíše negativním způsobem. Například v americké společnosti byl podobný jev při zohlednění funkcí pohřebních obřadů interpretován následovně: »Pohřební rituály potvrzují sociální a individuální vztahy a hodnoty, pohřbít nebo spálit tělo s malou nebo žádnou předcházející ceremonií může být nahlíženo jako degradace lidského života a devalvace etnických, náboženských a národních identit« (Howarth, 2007, s. 246).

To je poměrně závažný a nikoliv lichotivý výklad. Degradaci lidského života, respektive neúctu k němu, jsem již zmiňovala. Devalvace náboženských identit je v českém případě patrně poměrně výstižným výkladem daného jevu. Co ovšem pohřbívání bez obřadu vypovídá o devalvací české národní identity či identit etnických, si netroufám tvrdit. Jisté je, že budování národních a etnických identit hraje mnohem významnější úlohu v kulturně pluralitní společnosti americké v porovnání s kulturně homogenní společností českou, takže i jejich »nebudování« a nevyjadřování prostřednictvím pohřebních obřadů je tam vnímáno mnohem kritičtěji než ve společnosti české.

Pohřbívání bez obřadu lze také vykládat jako úpadek významu společných sociálních dění, kdy sociální rozměr se stává méně podstatným. Lze jej považovat za průvodní jev individualizace a následné atomizace společnosti.

Na druhou stranu však mohou být interpretace bezobřadového pohřbívání v české společnosti poněkud optimističtější. Toto dění lze vnímat jako přechodný stav související s obdobím společenské transformace, která nastala po politickém převratu v roce 1989. Souvisí pak s absencí vhodných smysluplných pohřebních obřadů, kdy jejich starší náboženské formy již mnohým členům společnosti nevyhovují a sekulární, zavedené v době komunismu, již také neoslovují. Vzniklo tak jisté vakuum, kdy starší formy jsou mnohými odmítány a nové se zatím ještě nevytvořily (Kubičková, 2001). Z této perspektivy lze věřit, že nové, pravděpodobně personalizovanější formy pohřebních obřadů, které však stále budou mít určitý sociální rozměr, se v brzké době vytvoří.